

Piotr Jacek Jamski
Instytut Sztuki PAN w Warszawie
e-mail: piotr.jamski@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6682-0237>

Jak duchowość zmartwychwstańców przekształcała środowisko kulturowe. *Modlitwa Pańska* o. Piotra Semenienki i Feliksa hr. Sobańskiego¹

HOW THE SPIRITUALITY OF THE RESURRECTIONISTS TRANSFORMED THE CULTURAL ENVIRONMENT. THE LORD'S PRAYER OF FATHER PIOTR SEMENENKO AND FELIKS COUNT SOBAŃSKI

Summary

The text is an attempt to present the influence of the spirituality and ideas preached by the Resurrectionist fathers on the culture and art, including architecture and the cultural environment of the Polish territories in the second half of the 19th and early 20th centuries. The postulates concerning the need to change the way society functions (towards a civil society), to work on an increase of parish structures and communities operating within local societies, as well as the thorough education of priests and the renewal of liturgical life, were of particular importance to the congregation. The change in thinking towards ideas close to those of the Resurrectionists became evident, among other things, in a tendency particularly prominent in the erection of so-called village cathedrals, or neo-Gothic churches, which became centers of community revival and raised the status of the neighborhood by providing appropriate space for the renewal of the splendor of the collective liturgy and space for educational and charitable works. Feliks and Emilia Sobański, originally from Obodówka in Ukraine, settled in Guzów in Mazovia since 1865, would consciously embrace the idea of secular involvement in the religious development of Poles, the growth of the presence of Christian principles in politics, economy, philanthropy, education, science and art, and thus – in

1 Autor wyraża wdzięczność panom Marcinowi Brzezińskiemu i Michałowi Sobańskiemu z Warszawy za udostępnienie informacji na temat fundacji Feliksa Sobańskiego, opatrzonej fragmentami modlitwy *Ojciec nasz* i pomoc przy powstaniu tego artykułu. Działalność fundacyjna Feliksa Sobańskiego stanowi od lat przedmiot zainteresowania obu panów i wpisuje się w zakrojony na szeroką skalę projekt rewitalizacji zespołu parkowo-pałacowego w Guzowie realizowany przez Fundację im. Feliksa hr. Sobańskiego.

the long run – the rebirth of Polish statehood. Feliks Sobański particularly profoundly experienced his faith in the context of the Lord's Prayer words, which accompanied him throughout his life and which he put into action through charitable works – he founded orphanages, shelters, hospitals, as well as places of worship – that were part of the architectural landscape of the Polish lands. His attitude derived from personal contacts with the fathers of the Resurrectionist order and benefited from Father Piotr Semenenko's lectures on the Our Father prayer. Individual invocations of the Lord's Prayer appeared on places of worship and charity founded by Sobański, including: the chapel at the Guzów palace, the chapel at the Ophanage in Guzów, above the entrance to the Classrooms for Boys in Warsaw, and on the office building of the Sobański palace in Aleje Ujazdowskie in Warsaw. The constant use of fragments of the Lord's Prayer in order to mark the buildings he founded was an extremely conscious manifestation of piety, simplicity and charity. Feliks Sobański, by placing the message in public space, would probably have assumed that it could be decoded by many, nevertheless it is difficult to identify specific recipients. The permanent (at least in assumption) inscription on the building is, or rather becomes, a permanent element of the space, assigned to carry the values contained in the inscription and influence others with them. The use of passages from the Lord's Prayer, a text fundamental to Christianity and widely known (at the time of the message's transmission), is an interesting use of *pars pro toto*, when a "part" stimulates thinking about the "whole" and a peculiar public confession of faith by Feliks Sobański, resulting from a deliberate embodiment of the Christian attitude following the teachings of the Resurrectionist fathers. It seems that the concept of marking buildings with invocations from the Lord's Prayer, applied by Feliks Sobański and Emilia Sobańska, has no counterpart in the Polish territories, as well as it has not yet been possible to point out semantically similar European realizations.

Keywords: Piotr Semenenko; Count Feliks Sobański; Countess Emilia Sobańska; Lord's Prayer; Resurrectionists; Guzów

Streszczenie

Tekst jest próbą ukazania wpływu duchowości i idei głoszonych przez księży zmartwychwstańców na kulturę i sztukę, w tym na architekturę i środowisko kulturowe ziem polskich w drugiej połowie XIX i początku XX wieku. Dla zgromadzenia szczególnie ważne były postulaty dotyczące potrzeby zmiany funkcjonowania społeczeństwa (w kierunku społeczeństwa obywatelskiego), pracy nad wzrostem znaczenia struktur parafialnych oraz wspólnot działających w obrębie lokalnych społeczności, a także starannego wykształcenia księży i odnowy życia liturgicznego. Zmiana myślenia w kierunku bliskim ideom zmartwychwstańców uwidoczniła się m.in. w tendencji szczególnie widocznej we wznoszeniu tzw. wiejskich katedr, czyli neogotyckich kościołów, które stawały się centrami odradzania się społeczności i podnosiły rangę okolicy poprzez dodanie odpowiedniej przestrzeni dla odnowy splendoru wspólnej liturgii i miejsca dla prac edukacyjnych oraz dzieł miłosierdzia. Przykładem osób, które świadomie podjęły idee zaangażowania świeckich w rozwój religijny Polaków, wzrostu obecności chrześcijańskich zasad w polityce, gospodarce, filantropii, edukacji, nauce i sztuce, a przez to – w dalszej perspektywie – odrodzenia państwowości polskiej, byli Feliks i Emilia Sobańscy, wywodzący się z Obodówki na Ukrainie, od 1865 roku osiadli w Guzowie na Mazowszu. Feliks Sobański szczególnie głęboko przeżywał swą wiarę w kontekście słów *Modlitwy Pańskiej*, która towarzyszyła mu przez całe życie i którą wprowadzał w czyn m.in. poprzez fundowane przez siebie dzieła miłosierdzia – ochronki, przytulki, szpitale, a także obiekty kultu – wpisujące się w krajobraz architektoniczny ziem polskich. Jego postawa wynikała z osobistych kontaktów z ojcami z zakonu zmartwychwstańców i czerpania z wykładów o Piotra Semenenci poświęconych modlitwie *Ojcze nasz*. Poszczególne wezwania *Modlitwy Pańskiej* pojawiały się na fundowanych przez Sobańskiego obiektach kultu i miłosierdzia, m.in.: kaplicy przy pałacu w Guzowie, na kapliczce przy Ochronce w Guzowie, nad wejściem do Sal Zajęć dla Chłopców w Warszawie, na budynku oficyny pałacu Sobańskich w Alejach Ujazdowskich w War-

szawie. Stałe posługiwanie się fragmentami *Modlitwy Pańskiej* w celu oznaczania fundowanych przez siebie budynków było niezwykle świadomą manifestacją pobożności, prostoty i miłosierdzia. Feliks Sobański, umieszczając komunikat w przestrzeni publicznej, zapewne zakładał, że będzie on mógł być dekodowany przez wielu odbiorców, niemniej trudno wskazać konkretnych adresatów. Trwała (przynajmniej w założeniach) inskrypcja na budowli jest, a właściwie staje się, trwałym elementem przestrzeni, której powierzono zadanie przeniesienia wartości zawartych w inskrypcji i oddziaływania nimi na innych. Użycie fragmentów *Modlitwy Pańskiej*, tekstu podstawowego dla chrześcijaństwa i znanego (w czasie nadawania komunikatu) powszechnie, jest ciekawym użyciem *pars pro toto*, kiedy to „część” pobudza myślenie o „całości” oraz swoistym, wynikającym ze świadomego wcielenia postawy chrześcijanina według nauk ojców zmartwychwstańców, publicznym wyznaniem wiary Sobańskiego. Wydaje się, że koncept opatrywania budowli wezwaniami z *Modlitwy Pańskiej*, zastosowany przez Feliksa i Emilię Sobańskich, nie ma odpowiednika na ziemiach polskich, jak również nie udało się dotychczas wskazać podobnych semantycznie realizacji europejskich.

Słowa kluczowe: Piotr Semenenko; hrabia Feliks Sobański; hrabina Emilia Sobańska; Modlitwa Pańska; zmartwychwstańcy; Guzów

Jedną z cech dzieł sztuki i architektury współtworzących środowisko kulturowe jest ich zakorzenienie w konkretnym czasie i miejscu². Abstrahując od niedookreśloności, czy może raczej zmienności samej definicji, dzieło sztuki niemal zawsze jest rezultatem spłotu wielu czynników, wśród których fundamentalne są postawy filozoficzne lub ideologiczne jego twórców. Wraz z upływem czasu jego odbiór podlega transformacjom wynikającym ze zmian otoczenia, w jakim obiekt funkcjonuje i w jakim jest dekodowany. Część desygnatów ulegnie entropii, część zostanie ukryta za zasłoną niezrozumienia, ale także pojawią się nowe, wynikające z dynamicznej natury funkcjonowania obiektów sztuki wśród zmieniającego się grona odbiorców. Jednym z zadań historyka sztuki jest poddanie refleksji pierwotnych wartości dzieła sztuki poprzez próbę odpowiedzi na pytanie, jak mogło ono powstać w danym kształcie. Po rozpoznaniu cech powierzchniowych dzieła, takich jak m.in. wpływ innych wytworów jako inspiracji, rekonstrukcja chronologii procesu twórczego, rozpoznanie realiów technicznych, czynników ekonomicznych i cech osobowościowych, powinien pojawić się namysł nad filozoficzną podstawą, która je uwarunkowała³.

Wśród obszarów wpływu idei powstałych i głoszonych przez członków oraz sympatyków zgromadzenia zmartwychwstańców jest obszar szeroko pojętej kultury

- 2 J. Mukařovsky, *Estetyczna funkcja, norma i wartość jako fakty społeczne*, w: tegoż, *Wśród znaków i struktur. Wybór szkiców*, wybór, red., wstęp J. Sławiński, tłum. J. Baluch i in., Warszawa 1970, s. 43-135; J. Białostocki, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Warszawa 1980.
- 3 Roman Ingarden w 1947 roku pisał „nawet dzieło architektury nie jest nigdy wprost realnym budynkiem – zawsze zawiera w sobie dwie warstwy: 1) warstwę specyficznie widocznych «ciężkich» brył oraz 2) w szczególnych układach czy ciągach odsłaniających się wyglądom” (R. Ingarden, *Spór o istnienie świata*, t. 2, cz. 1, Warszawa 1987, s. 215-216). Wśród licznej literatury przedmiotu: K. Lynch, *Obraz miasta*, tłum. T. Jeleński, Kraków 2011; *Krajobraz i doświadczenie*, red. B. Frydryczak, M. Salwa, Warszawa 2020; M. Salwa, *Krajobraz. Fenomen estetyczny*, Warszawa 2021.

i sztuki, w tym architektury i krajobrazu/środowiska kulturowego. O twórczych inspiracjach artystycznych w kręgu zmartwychwstańców pisali już Marzena Kosińska⁴, Janusz Hochleitner⁵, a obecnie w tym tomie Maria Nitka⁶ oraz Dagny i Rafał Nestorow⁷. Poniższy artykuł jest przyczynkiem do dalszych badań i ma na celu przedstawienie – na jednostkowym przykładzie małżeństwa Feliksa i Emilii Sobańskich – propozycji odczytania ich chrześcijańskiej postawy w kontekście działalności zgromadzenia zmartwychwstańców.

Założyciele zmartwychwstańców postulowali m.in. potrzebę zmiany funkcjonowania ówczesnych struktur społecznych w kierunku – dziś powiedzielibyśmy – społeczeństwa obywatelskiego. Jednym z takich działań, mających również na celu uniknięcie ograniczeń nakładanych na polską działalność religijną przez administrację państw zaborczych (w ramach doktryn: habsburskiego józefinizmu, pruskiego Kulturkampfu oraz rosyjskiego samodzierżawia i zawłaszczanemu przez nie panslawizmu), była propozycja pracy nad wzrostem znaczenia struktur parafialnych. Według niej to właśnie parafia miała z czasem uzyskiwać autonomię i być miejscem tworzenia się przestrzeni wolności dla duchowieństwa, służb liturgicznych i przykościelnych stowarzyszeń. W czasie, gdy poczynania odgórne były hamowane, światli przedstawiciele kleru i stanu świeckiego mieli rechrystianizować społeczeństwo poprzez odrodzenie wspólnotowości, poczynając od próby tworzenia parafialnej „wspólnoty wspólnot”, przez dalsze wzmacnianie tego poczucia na poziomie regionów czy narodu. Zmartwychwstańcy zwracali uwagę na pilną potrzebę jak najlepszego wykształcenia księży zdolnych do prowadzenia nowych zadań ewangelizacyjnych na skalę o wiele szerszą niż dotychczasowy model wiejskiego plebana – szafarza sakramentów⁸. W nowych czasach miał to być raczej uczony pasterz przewodzący parafianom coraz bardziej świadomym swej wiary. Ważne były również: dbałość o piękno i spójność wspólnotowego przeżywania liturgii oraz odpowiedniość architektoniczna, estetyczna i semantyczna przestrzeni dla nabożeństw i ewangelizacji. Ze względu na bezpośrednie kontakty ojców Piotra Semenki i Hieronima Kajsiewicza

4 M. Kosińska, *Bogdan Jański – przyjaciel i duchowy przewodnik artystów*, referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej przez Wydział Zamiejscowy w Elblągu Szkoły Wyższej im. Bogdana Jańskiego w dniu 7 grudnia 2004 roku i następnie obroniona praca doktorska poświęcona temu zagadnieniu.

5 J. Hochleitner, *Twórcze inspiracje artystyczne Bogdana Jańskiego. Przyczynek o potrzebie rozumienia sakralnego wymiaru sztuki*, <http://biblioteka.xcr.pl/wp-content/uploads/2018/12/Hochleitner-Tworcze-inspiracje.pdf> [dostęp: 5.12.2023].

6 M. Nitka, *Program ikonograficzny i ideowy kościoła Zmartwychwstania Pańskiego*, „Facta Simonidis”, 16 (2023), nr 3, s. 145-173.

7 D. Nestorow, R. Nestorow, *Pomiędzy Mentorellą a Paryżem. Artystyczna wizja krakowskiego kościoła Zmartwychwstańców ojca Leona Zbyszewskiego (1832-1907)*, „Facta Simonidis”, 16 (2023), nr 3, s. 117-144.

8 S. Urbański, *Formacja życia duchowego w ujęciu głównych przedstawicieli szkoły zmartwychwstańskiej*, Warszawa 1988; W. Mleczek, *Nauka i świętość. Formacja kapłańska w myśli i działalności zmartwychwstańców*, Kraków 2014, s. 68-72, 346-360.

z prekursorem ruchu liturgicznego Don Prosperem Guérangerem można wskazywać, że to właśnie dzięki zmartwychwstańcom dotarła na ziemię polskie odnowa życia liturgicznego⁹.

Wydaje się, że ten obszar implementacji idei i konkretnych propozycji z kręgu zmartwychwstańców wymaga namysłu, który umożliwi właściwą ocenę ich wpływu na środowisko kulturowe, w tym na sztukę, architekturę i krajobraz. Z całą pewnością pojawienie się w trzeciej ćwierci XIX wieku na ziemiach głównie dawnego Królestwa Polskiego architektonicznego zjawiska „wiejskich katedr”¹⁰ miało swoją przyczynę również w ruchu rozpoczętym w kręgu ojców Jańskiego, Kajsiewicza i Semenki. Oczywiście w powszechnym mniemaniu, wielokrotnie przedstawianym w piśmiennictwie estetycznym XIX wieku, „wiejska katedra” odwołuje się w swej skali i formie do ideałów chrześcijańskiej wiary wyrażonych w architekturze gotyckiej i dalej – katedralnej, w tym głównie w architekturze francuskiej. Model ów jest do dziś symbolem zachodnioeuropejskiej cywilizacji łacińskiej łatwo odczytywalnym w semiosferze. Czynnikiem wpływającym na popularność takiego rozwiązania architektonicznego były również wzrost liczby ludności (potrzeba powiększenia powierzchni świątyń) oraz w części zaboru rosyjskiego chęć manifestacji przywiązania do kultury zachodniej Europy¹¹. Kilkaset potężnych, murowanych, neogotyckich, właśnie niemal „katedralnych” budowli, usytuowanych w polskich miasteczkach i wsiach, było – wraz z towarzyszącymi im obiektami i związanym z nimi ruchem religijnym – centrami odradzania się społeczności i podnosiło rangę okolicy poprzez dodanie odpowiedniej przestrzeni dla odnowy splendoru wspólnej liturgii i miejsca dla prac edukacyjnych, dzieł miłosierdzia czy na początku XX wieku chociażby ruchów skautowych i sportowych. Bohdan Jański jako jeden z pierwszych wskazywał również na konieczność aktywnego zaangażowania się wierzącej jednostki w przemianę życia społecznego poprzez dawanie świadectwa w ramach zakładania rozmaitych stowarzyszeń i zrzeszeń¹². Aktywny

9 P. Waleńdzik, *Wpływ idei Ruchu liturgicznego na sposób pojmowania liturgii przez kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie”, 3 (2009), s. 250.

10 J. Nowicki, *Paradoksy „wiejskich katedr”. Neogotycka architektura sakralna na prowincji Królestwa Polskiego w latach 1886-1915*, rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Pieńkosa, Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce, Uniwersytet Warszawski, 2023, rkps. Autorowi rozprawy dziękuję za udzielenie manuskryptu.

11 Tenże, *Gotyck polski? Architektura jako narzędzie budowania granic rzeczywistych i wyobrażonych w II połowie XIX wieku*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 58 (2019), nr 1, s. 341-360; P. Paszkiewicz, *Rusyfikacyjna polityka caratu i jej odzwierciedlenie w architekturze i urbanistyce miasta*, w: tegoż, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*, Warszawa 1991, s. 14-39.

12 B. Micewski, *Zagadnienie laikatu u Bogdana Jańskiego*, „Resurrectiana”, nr 2, Poznań 1972; J. Grabowski, *Misja chrześcijan świeckich w myśli i działalności Bogdana Jańskiego*; W. Gulczyński, *Świeccy w Kościele i świecie – wizja apostołstwa świeckich według Bogdana Jańskiego*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne Zmartwychwstańców”, 6 (2000), nr 6, s. 93-106.

apostolat miał prowadzić wiernych do Królestwa Niebieskiego poprzez próbę budowania królestwa Bożego na ziemi na tyle, na ile tylko pozwalały okoliczności. Doniosłą zmianą, wynikającą przede wszystkim z propozycji wdrożenia personalizmu chrześcijańskiego¹³, było zauważenie potencjału warstw szlacheckich, inteligenckich i robotniczych zarówno na wsi, jak i mieście, oraz zachęta do wzięcia przez nie odpowiedzialności za sprawy Kościoła. Według Karola Górskiego, historyka duchowości w Polsce, od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej niemal całe polskie życie religijne znajdowało się pod wpływem zmartwychwstańców¹⁴. Osobami, które świadomie i z oddaniem podjęły idee zaangażowania świeckich w rozwój religijny Polaków, wzrostu obecności chrześcijańskich zasad w polityce, gospodarce, filantropii, edukacji, nauce i sztuce, a przez to – w dalszej perspektywie – odrodzenia państwowości polskiej, byli niewątpliwie Feliks i Emilia Sobańscy. Przywołam ich przykład ze względu na dokonania architektoniczne, wynikające wprost z filarów nauczania zmartwychwstańców: stałej formacji duchowej i intelektualnej, eklezjalności i wspólnotowości oraz patriotyzmu¹⁵.

Feliks Sobański¹⁶, syn Ludwika¹⁷ i Rozalii z hrabiów Łubieńskich¹⁸, zwanej – z racji jej dokonań – „Różą Sybiru” lub „Różą duchowną”, urodził się w Ładyżynie (obecnie Ukraina) w 1833 roku. Po odbyciu nauk w Odessie z powodzeniem zarządzał dużym majątkiem rodzinnym z centrami w Obodówce i Wasylówce¹⁹. Za przykładem najbliższej rodziny angażował się w działalność społeczną, filantropijną i polityczną. Ta ostatnia aktywność doprowadziła do uwięzienia go – jako osoby „dążącej do oderwania od Cesarstwa części jego prowincji” – w Twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu. W 1856 roku Feliks Sobański zakupił majątek Guzów, leżący w powiecie łowickim, a kilkanaście miesięcy później ożenił się z Emilią z Łubieńskich z Łubnej²⁰. Małżonkowie Sobańscy zdecydowali się przenieść do Guzowa swą główną siedzibę dopiero w 1865 roku:

13 M.in.: E. Mounier, *Personalizm. Przystępne wprowadzenie w świat osoby*, w: tegoż, *Wprowadzenie do egzystencjalizmów oraz wybór innych prac*, oprac. J. Zablocki, tłum. E. Krasnowolska, Kraków 1964; J. Maritain, *Podmiotowość człowieka*, tłum. J. Fenrychowa, Kraków 1988; S. Kowalczyk, *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992; K. Wojtkiewicz, *Personalizm św. Tomasza z Akwinu w „Traktacie o człowieku”*, Olsztyn 1999, s. 579-613; B. Smolka, *Narodziny i rozwój personalizmu*, Opole 2002; W. Słomski, *Duch personalizmu*, Warszawa 2008.

14 K. Górski, *Genealogia religijności polskiej XX wieku*, „Znak”, 9 (1957), s. 266-283.

15 Syntetycznie scharakteryzował je: W. Młeczko, *Nauka i świętość*, s. 367-375.

16 S. Konarski, *Sobański Feliks Hilary Michał Ludwik (1833-1913)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999, s. 422-423.

17 W. Śliwowska, *Sobański Ludwik (1791-1837)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, s. 411-414.

18 Taż, *Pierwsze organizacje pomocy dla więźniów i zesłańców syberyjskich w zaborze rosyjskim (ośrodek wołyńsko-podolski pod patronatem Ksawery Grocholskiej i Róży Sobańskiej)*, „Przegląd Historyczny”, 78 (1987), nr 3, s. 411-449; R. Sobańska, *Pamiętnik rodziny Łubieńskich ofiarowany rodzeństwu przez Różę z Łubieńskich Sobańską*, Warszawa 1851.

19 Majątek liczył około 9000 „dusz”.

20 Ślub miał miejsce w Warszawie w kościele pw. Świętego Krzyża 30 września 1857 roku.

Feliks Sobański mieszkaniec dóbr Obodów w powiecie Olgopolskim Gubernii Podolskiej, przy podaniu z dnia 21 Kwietnia [3 Maja] br. złożył dwa wyciągi z księgi wieczystej dóbr Guzów w powiecie Łowickim Guberni Warszawskiej położonych, upraszając o zalegalizowanie tych aktów, mających posłużyć podającemu do uzyskania przezeń pozwolenia na przesiedlenie się z Cesarstwa do Królestwa²¹.

Prośba została rozpatrzona pozytywnie i właściciel Guzowa osiadł w nim wraz z żoną Emilią, synami Michałem i Kazimierzem oraz córką Wiktorią²². W 1866 roku Sobański został wraz z rodziną wpisany formalnie do ksiąg stałej ludności gminy Guzów²³. Od tego czasu włącza się w nurt życia społeczności polskiej w Warszawie i w okolicach Guzowa, a pod koniec życia – polskiej kolonii w Paryżu. W 1886 roku przekazał dobra synowi Kazimierzowi. Ten, zarządzając potężnym majątkiem, nie zapomniał o powinnościach względem społeczeństwa i częstokroć szedł śladami ojca: był członkiem zarządów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych²⁴, Towarzystwa Opieki nad Ubogimi Matkami oraz ich Dziećmi, Szpitala w Skierniewicach, Kółka Rolniczego powiatu błońskiego, ochronki dla dzieci pracowników majątku w Guzowie²⁵. Cała rodzina utrzymywała niezwykle ożywione kontakty z rezydującym w sąsiedzkim Nieborowie, synem Jadwigi z Sobańskich, Michałem Piotrem Radziwiłłem²⁶, który uchodził za znawcę sztuki oraz człowieka wielu talentów i zapewne miał swój udział w artystycznych inicjatywach Sobańskich. O głębokim uczestnictwie Michała Piotra Radziwiłła i jego żony w życiu społeczności wierzących świadczy fakt, że po ich śmierci rozważano wszczęcie procesów beatyfikacyjnych obojga.

W korespondencji kierowanej do Michała Piotra Radziwiłła zachowało się świadectwo zaangażowania społeczno-religijnego małżonków Sobańskich. W dniu

21 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), sygn. 1/196/0/-/4689a: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma 6/18 maja 1865 nr 4980, nr 5422, Dyrektor Główny Prezydujący Wydziału Cywilnego do Kommissya Rządowa Sprawiedliwości do Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego w Sankt Petersburgu, s. 1-2r.

22 AGAD, sygn. 1/196/0/-/2966: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma 9/21 września 1865 nr 6523, M.S.S.C.P. do Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej Prezydujący Wydziału Cywilnego do Kommissya Rządowa Sprawiedliwości do Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego w Sankt Petersburgu, s. 1-2r.

23 AGAD, sygn. 1/196/0/-/2966: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej do Ministra Sekretarza Stanu z 15-27 kwietnia 1866, nr 9184, 3-4v.

24 „Rocznik Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych”, Warszawa 1872-1920.

25 S. Konarski, *Sobański Kazimierz Maria Franciszek (1859-1909)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, s. 427-428.

26 Świadczy o tym chociażby korespondencja przechowywana w AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa (dalej: ARN), sygn. 1/355/0/2/976: Listy Feliksa i Michała Sobańskiego do Michała Piotra Radziwiłła.

9/22 grudnia 1900 roku Michał Sobański napisał z Obodówki do Michała Piotra list z życzeniami bożonarodzeniowymi:

Kiedy się spodziewa i oczekuje przyjścia zbawiciela, kiedy się sercem dąży do Betleemu, na myśl przychodzą ci, którzy nie tylko słowy, ale czynem i życiem całym wołają ku Niebu: Przyjdź Królestwo Twoje [...]. Nie można myśleć o Bethleemie, nie pamiętając o Nazarecie [gra słów odnosząca się do warszawskiego zakładu opiekuńczego „Nazaret” – dop. P.J.], a z tym błogosławionym nazwiskiem Twoje też na pamięć przychodzi²⁷.

Nawiązanie do wersetu *Modlitwy Pańskiej* jest charakterystyczne dla przeżywania wiary Feliksa i jego synów: nie tylko odmawianie słów modlitwy, lecz także wprowadzanie ich w czyn i potwierdzanie całym życiem. Postawa ta wydaje się wynikać właśnie z osobistych kontaktów Feliksa Sobańskiego z ojcami z zakonu zmartwychwstańców, a w tym zakresie – ze znajomości wykładów o. Piotra Semenki poświęconych modlitwie *Ojciec nasz*. Choć w formie książkowej zostały opublikowane w 1896 roku, to po raz pierwszy dziewięć nauk „przedstawiających myśl Bożą i Mądrość Bożą w tej Boskiej modlitwie zawartej”²⁸ zostało ogłoszone ponad trzydzieści lat wcześniej na łamach wpływowego wówczas „Przeglądu Poznańskiego”²⁹, któremu w XIX wieku żadne inne nie dorównywało „poziomem wszechstronnej treści i elitarnym charakterem intelektualnym”³⁰. Obszerne rozważania poświęcone stosunkowo krótkiemu tekstowi modlitwy ukazują jej bogactwo, złożoność oraz konsekwencje dla chrześcijanina, wynikające z jej odmawiania, przyjmowania i przyswajania. Jest to w rozumieniu o. Semenki, świadomego i doceniającego wcześniejsze opracowania dotyczące *Modlitwy Pańskiej*, współczesny program ustawicznego odkrywania jej głębi dany na czasy nowe. Oddziaływanie tychże nauk jest nie do przecenienia, chociażby ze względu na wykładanie ich seminarzystom polskim w Rzymie oraz wykorzystywanie przez wiele zgromadzeń zakonnych i seminariów na ziemiach polskich.

Feliks Sobański utrzymywał kontakty z zakonem zmartwychwstańców od czasów swoich pobytów w Paryżu i Rzymie. Zapewne miały one miejsce już około 1880 roku,

27 AGAD, ARN, sygn. 1/355/0/2/53: Paczka korespondencji, List Michała Sobańskiego do Michała Piotra Radziwiłła, Obodówka, 9/22/ grudnia 1900, k. 55.

28 Cytat z noty imprimatur ks. Józafata Sobierajskiego, zamieszczonej w publikacji dzieła: P. Semenka, *Ojciec nasz*, Kraków 1896.

29 *Ojciec nasz (ciąg nauk o. Piotra Semenki)*, „Przegląd Poznański”, 32 (1861), s. 1-21; 33 (1862), s. 133-163; zob. także: W. Misztal, *Znaczenie zjednoczenia z Chrystusem według o. Piotra Semenki*, w: *Sługa Boży o. Piotr Semenka CR i zmartwychwstańska szkoła duchowości*, red. W. Misztal, W. Młeczko, Kraków 2011 (Duchowość Klasztorów Polskich: Przekaz i Komunikacja, t. 3), s. 49-63.

30 C. Lechicki, *Polskie czasopiśmiennictwo katolickie w latach 1833-1914*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 20 (1983), nr 1, s. 19-42.

kiedy to 7 września otrzymał z rąk papieża Leona XIII dziedziczny tytuł hrabiego. W papieskim dokumencie zapisano wówczas:

z poważnych i ze wszech miar wiary godnych świadectw uznaliśmy, że ty i twoja rodzina, od dziadów i przodków sławna, zasobna w liczne bogactwa, wyżej ceni sobie szczególną gorliwość w pobożności i religii, łaskawość względem biednych, posłuszeństwo wobec Najświętszej Stolicy Piotrowej i jest zalecana najwyższą chwałą wszystkich cnót. Dlatego do tego z namysłem doszliśmy, abyśmy tego rodzaju twoje zalety i wyborne zasługi uświetnili znakomitym tytułem przechodzącym także na twoich potomków, który byłby dla ciebie i twoich potomków znakiem stałej życzliwości papieskiej³¹.

Z analizy jego życiorysu oraz dokonań na niwach społecznej, religijnej, edukacyjnej i patriotycznej wynika, że jego postawa była realizacją ideałów głoszonych przez zmartwychwstańców, a także wypełnieniem zadań wskazywanych przez nich świeckim.

Znamy zaledwie kilka listów Feliksa Sobańskiego skierowanych do domu generalnego. Jeden z nich, pisany z Krakowa, donosi o rodzinnej uroczystości (ślubie syna 5 lutego 1889 roku), ale przede wszystkim dotyczy stypendiów dla kleryków wyjeżdżających na studia do Rzymu³². Według Stanisława Konarskiego, biografą Feliksa Sobańskiego, hrabia przez lata fundował pobyty dla kilku lub kilkunastu uczniów seminariów duchownych z ziem polskich. Większość kleryków zapewne trafiała do Kolegium Polskiego prowadzonego przez zmartwychwstańców. Wiemy również, że każdego roku dokonywał on stałych wysokich wpłat na rzecz domu generalnego³³ i przynajmniej kilkakrotnie odwiedził tę siedzibę, m.in. w 1893 roku, kiedy uczestniczył w organizowanej przez zmartwychwstańców uroczystej mszy dziękczynnej w podziemiach bazyliki Santa Maria Maggiore z okazji 50. jubileuszu otrzymania sakry biskupiej przez ojca świętego Leona XIII. Po latach natomiast wystąpił z inicjatywą ponownego zebrania się Nacji Polskiej w Rzymie i powtórzenia modlitw w podobnej intencji, np. przy grobie św. Piotra Apostoła, w kaplicy Mamertyńskiej lub kościele przy via San Sebastianello³⁴. Wedle wspomnień rodzinnych Sobańscy mieli ustalony coroczny porządek: „marszruta zawsze pozostawała niezmienna: Wiedeń, Karlsbad, Neapol, Rzym, Paryż, Warszawa i powrót na Podole – w lipcu”³⁵.

31 Archivum Apostolicum Vaticanum (dalej: AAV), sygn. Sec. Brev., Reg. 5771: Breve Leona XIII przyznające Feliksowi Sobańskiemu oraz jego synom Michałowi i Kazimierzowi tytuł hrabiego papieskiego, pp. 253r-257v.

32 Archiwum Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego w Rzymie (dalej: ACRR), Laici nr 51109, List Feliksa Sobańskiego do o. Waleriana Przewłockiego, Kraków, 1889.01.24.

33 ACRR, Laici nr 51110.1: List Feliksa Sobańskiego do nieokreślonego zmartwychwstańca, Warszawa, 1884.02.05; Laici nr 51110.2: List Feliksa Sobańskiego do nieokreślonego zmartwychwstańca, [b.d., b.m.].

34 ACRR, Laici nr 51110.3: List Feliksa Sobańskiego do o. Pawła Smolikowskiego, Rzym, 1902.03.12.

35 *Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobańskiej wspominki nikle*, red. B. Riss, Grodzisk Mazowiecki 2002.

W bliskich relacjach ze zmarłychwstańcami byli również inni przedstawiciele rodu Sobańskich. Rozalia (Róża) Sobańska, matka Feliksa, utrzymywała bezpośredni kontakt z o. Walerianem Kalinką, któremu przed swą śmiercią powierzyła materiały dotyczące prowadzonej przez siebie akcji wspierania zesłańców syberyjskich. Znakomity polski historyk nazwał jej działalność „prawdziwie złotymi księgami pielgrzymstwa polskiego”³⁶. W latach 30. XIX wieku z Bohdanem Jańskim i Aleksandrem Jełowickim często kontaktował się Izydor Sobański, któremu po śmierci w Paryżu w 1847 roku rzymscy zmarłychwstańcy urządzili egzekwie³⁷. Z o. Piotrem Semenenko, o. Aleksandrem Jełowickim i o. Hieronimem Kajsiewiczem były związane: Hortensja z Jełowickich Sobańska, Seweryna z Potockich Izydorowa Sobańska, Wiktoria z Orłowskich Sobańska, Ludwika z Wodzickich Sobańska³⁸ oraz Ewelina z Boguszów Juliuszowa Sobańska³⁹. Wpływ Eweliny na funkcjonowanie zgromadzenia i szczodrość wobec niego były na tyle znaczne i doceniane, że herb Junosza został umieszczony w prezbiterium świątyni na najważniejszym witrażu z wyobrażeniem Chrystusa Zmarłychwstałego, obok dwóch innych – herbu papieskiego Leona XIII i herbu Roch III Przeździeckich – przy wiele znaczącym fragmencie inskrypcji „...BENEFACTORUM CONGREGATIONIS...”. Jestem przekonany, że dalsza kwerenda archiwalna pozwoli w sposób wyrazisty ukazać jej postać na tle innych świeckich współpomocników zgromadzenia.

O kontakty z zakonnikami zabiegał po śmierci ojca również Michał Sobański, który czuł się spadkobiercą i kontynuatorem dzieł charytatywnych ojca. W czasie I wojny światowej był on niezwykle czynny na tym polu wśród emigracji polskiej w Rosji, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości włączył się w nurt przemian. W 1921 roku, niezwykle trudnym pod względem finansowym, Michał Sobański – jako prezes Towarzystwa im. Piotra Skargi⁴⁰ (mającego swą siedzibę w Pałacu Arcybiskupim w Warszawie) –

36 W. Kalinka, *Z Syberii. Z papierów Róży Sobańskiej*, „Przegląd Polski. Pismo poświęcone polityce i literaturze”, 15 (1881), t. 2, s. 3-59, 213-273; t. 3, s. 406-455.

37 A.A. Zięba, *Sobański Izydor h. Junosza (1791-1847)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, s. 424-426.

38 W końcu XIX wieku Ludwika z Wodzickich Sobańska listem z Obodówki wstawiła się za malarzem Stanisławem Pstrokońskim, który potrzebował pomocy w czasie swojego pobytu w Rzymie. Zob. ACRR, Mullieres nr 56366: List Ludwika z Wodzickich Sobańskiej do niewskazanego zmarłychwstańca, Obodówka, 1891.09.16.

39 Ewelina Sobańska z Boguszów wyszła za mąż około 1840 roku za Juliusza Sobańskiego, będącego dalekim krewnym Feliksa Sobańskiego. Niestety o losach małżeństwa wiadomo niewiele. Ewelina prawdopodobnie miała wpływ na urządzenie kaplicy generalskiej, była również mocno zaangażowana w budowę świątyni przy via San Sebastianello. Zapewne to jej właśnie postać – w zapisie „Pani Sobańska” – pojawia się wielokrotnie na kartach najliczniejszej w kolekcji korespondencji ojców założycieli i przełożonych generalnych. Jej kontakty ze zmarłychwstańcami potwierdza również inskrypcja na tacce do utensyliów mszalnych, ofiarowanej o. Piotrowi Semenence, przechowywanej w rzymskim domu generalnym.

40 Towarzystwo im. Piotr Skargi w Warszawie działało do 1936 roku. Towarzystwa o tożsamych nazwach funkcjonowały również we Lwowie i Krakowie.

poszukiwał wsparcia dla inicjatywy rozwoju piśmiennictwa katolickiego w Polsce. W zamysle towarzystwa było założenie dwóch dzienników z redakcjami w Warszawie: jednego dla stolicy, drugiego – dystrybuowanego na terenie całej Polski. W liście do przełożonego generalnego zmartwychwstańców⁴¹ zwrócił on uwagę na „zasługi niewątpliwe zakonu, które przyczyniły się do wyjednanania Cudu Zmartwychwstania Polski” oraz na pilne potrzeby przeciwstawieniu się zalewowi protestanckiej propagandy, płynącej z Ameryki do Polski. Według niego pomoc finansowa od katolików amerykańskich za pośrednictwem zakonu zmartwychwstańców „odpowiadałaby Opatrznościowej misji Zakonu i byłaby, jakoby Apoteoza, zasług dla kraju położonych”. Odpowiedź z Rzymu nadeszła dość szybko. Studziła nadzieję prezesa towarzystwa na pomoc w sprawie finansowania dzienników, ale i zapowiadała rychły przyjazd przełożonego do Warszawy, podczas którego miało dojść do spotkania ich obu⁴².

Feliks i Emilia Sobańscy w ciągu ponad 50 lat wspólnego pożycia kilkakrotnie angażowali się w organizację instytucji oraz wznoszenie budynków służących dziełom kultu i miłosierdzia⁴³. Odnowili świątynię pw. Michała Archaniola w Obodówie⁴⁴, prawdopodobnie również kaplicę w Czeczelniku⁴⁵ oraz kaplicę grobową na cmentarzu w Wiskitkach (obiekt mieszczący obecnie doczesne szczątki ponad 80 osób)⁴⁶. W 1873 roku Feliks sfinansował rozbudowę kościoła pw. Wszystkich Świętych i Stanisława Biskupa⁴⁷ w Wiskitkach, a w latach 1894-1895 tamtejszego domu parafialnego i plebanii. Być może na jego zlecenie wykonano w Innsbrucku świątynne witraże, o czym świadczą wybór wizerunków świętych patronów jego synów Kazimierza i Michała oraz elementy heraldyczne⁴⁸. W tejsz miejscowości przyczynił się także do wyposażenia kościoła parafialnego jako jego kolator⁴⁹.

41 ACRR, Laici nr 51111: List Michała Sobańskiego do Generała Zakonu, Warszawa, kwiecień 1921.

42 ACRR, Laici nr 51112: List Generała Zakonu do Michała Sobańskiego, Rzym, 1921.05.21.

43 AGAD, sygn. 1/227/0/3/4689a: Akta zabezpieczenia funduszów duchownych na dobrach Guzów. Zobowiązania dotyczą wielu kościołów m.in. kościoła na Nowym Mieście w Warszawie. NN., *Z karty zasłużonych. Feliks hr. Sobański*, „Kronika Rodzinna”, 1901, nr 20, s. 390-392.

44 Kościół pw. Michała Archaniola w Obodówie (dawne województwo braclawskie), ufundowany w 1822 roku, konsekrowany w 1850 roku, funkcjonował w drugiej połowie XIX wieku jako główna świątynia dóbr Feliksa Sobańskiego na Podolu.

45 Kaplica w Czeczelniku (dawne województwo braclawskie), wzniesiona w stylu neogotyckim około 1845 roku, służyła jako grobowiec rodziny Sobańskich, po 1917 roku również jako świątynia parafialna. W 2018 roku odnowiona staraniem Michała Sobańskiego i po rekonsekracji przywrócona do kultu.

46 M. Brzeziński, *Kaplica grobowa Łubieńskich i Sobańskich na cmentarzu w Wiskitkach*, przedm. M. Sobański, T. Łubieński, A. Dziuba, Warszawa-Guzów-Wiskitki 2020.

47 W. Okrasa, *Największy skarb Wiskitek. Na tropach tajemnic kościoła parafialnego w Wiskitkach*, Warszawa 2023, s. 12.

48 Sugestia zawarta w opracowaniu Danuty Czapczyńskiej-Kleszczyńskiej, *Witraże w kościele parafialnym w Wiskitkach*, archiwum parafialne w Wiskitkach.

49 W. Okrasa, *Największy skarb Wiskitek*.

W 1878 roku Feliks Sobański, jako właściciel kilkuset działek w Rudzie Guzowskiej (obecnie Żyrardów)⁵⁰, przekazał plac pod budowę świątyni. Współfinansował również organizowany przez Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych konkurs architektoniczny na projekt kościoła. Ta potężna „wiejska katedra” w widoczny nawet dla laika sposób nawiązywała do kościoła pw. św. Michała Archanioła i św. Floriana Męczennika na warszawskiej Pradze⁵¹. Dnia 17 sierpnia 1901 roku zostały poświęcone w Żyrardowie dzwony odlane w węgrowskiej ludwisarni Antoniego Włodkowskiego. Jeden z nich był opłacony przez Feliksa Sobańskiego, co potwierdzała inskrypcja umieszczona na instrumencie: „GŁOSZĘ CHWAŁĘ IMIENIA SOBAŃSKICH: FELIKS, EMILIA, KAZIMIERZ, MARJA, MICHAŁ, MARJA”⁵².

W 1898 roku warszawski kościół św. Augustyna został ozdobiony trzema ołtarzami⁵³, fundowanymi przez Feliksa Sobańskiego, z których jedynie główny doczekał się realizacji. Marmurowa mensa, wykonana zapewne w Neapolu, została opatrzona inskrypcją: „FELIKS ET AEMILIA SOBAŃSKI MISERICORDIAM DEI SPERANTES A. 1898”⁵⁴. Rozbudowaną później nastawę ołtarzową dekorują marmurowe rzeźby związane z neapolitańską pracownią Francesco Jerace. Są to: św. Rodzina, św. Feliks de Valois, św. Teresa z Ávili⁵⁵ oraz dwie grupy rzeźbiarskie przeznaczone do ołtarzy bocznych: św. Anna nauczająca Najświętszą Marię Pannę oraz św. Monika nauczająca św. Augustyna⁵⁶.

Jednak do nauk o Semenienki, niewątpliwie inspirujących Feliksa Sobańskiego, najpełniej nawiązuje kaplica wzniesiona przy rezydencji Sobańskich w Guzowie. Powstała w latach 90. XIX wieku w ramach modernizacji pałacu. Zaprojektowana w stylu neogotyckim przez architekta M. Meyera⁵⁷ została zrealizowana przez wiedeńską firmę budowlaną (z udziałem warszawskiego architekta Władysława Hirsza), która wprowadziła stosunkowo niewielkie – głównie komunikacyjne – zmiany⁵⁸. Wezwanie kaplicy św. Feliksa

50 K. Matuszewski, *O architekturze u obcych i u nas. Uwagi ze stanowiska estetycznego*, „Biblioteka Warszawska”, 3 (1881), s. 393.

51 K. Zwoliński, *Zakłady żyrdowskie w latach 1885-1915*, Warszawa 1979, s. 197.

52 Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk (dalej: IS PAN), Corpus Campanarum Poloniae (dalej: CCP), teczka Żyrardów.

53 Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), sygn. 72/202/0/t. XI, s. 300.

54 Taka sama inskrypcja jest u podstawy ołtarzy w kaplicy pałacowej w Guzowie z datą 1894 rok, oraz kaplicy schronienia dla paralityków przy Nowowiejskiej. Na puszcze na komunikanty z datą 1907 rok – 50-lecie ślubu Feliksa i Emilii Sobańskich ofiarowanej do kaplicy w Guzowie umieszczono podobną inskrypcję: „Felix et Emilia Sobański Misericordiam Domini Sperantes 1897”.

55 W.A. Szota, *Serce Muranowa. Odkrywane dzieje kościoła św. Augustyna na Nowolipkach. 1622-2022. 400 lat Nowolipia i Nowolipiek*, Warszawa 2022, s. 109.

56 Obecnie w kościele pw. Nawiedzenia NMP na Nowym Mieście w Warszawie.

57 Г. Васильевич Барановский, *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*, т. 4, С.-Петербург, 1904, s. 43-44, oraz wydawanym w Paryżu pod redakcją P. Planata „La Construction Moderne”, 12 (1886-1887), s. 30, tabl. 5-7.

58 Kamień węgielny poświęcono w 1892 roku, konsekracja odbyła się w 1894 roku.

de Valois nawiązuje do patrona właściciela Guzowa. Na fasadzie umieszczono płaskorzeźbę z wyobrażeniem Trójcy Świętej, a nad nią inskrypcję: „OJCZE NASZ, KTÓRYŚ JEST W NIEBIE, ŚWIĘĆ SIĘ IMIĘ TWOJE”. We wnętrzu, do czasu remontu dokonanego w latach 90. XX wieku, był widoczny napis malowany na belkowaniu prezbiterium: „PRZYJDŹ KRÓLESTWO TWOJE”, natomiast poniżej, na wykonanych z brązu drzwiczkach do tabernakulum, umieszczono wizerunek Jezusa za stołem, na którym ukazano pół chleba, a poniżej wyryto inskrypcję: „CHLEBA NASZEGO POWSZEDNIEGO DAJ NAM DZISIAJ”. Według niepewnej ustnej relacji miejscowych w obrębie kaplicy była również umieszczona tablica z inskrypcją: „ODPUŚĆ NAM NASZE WINY JAKO I MY ODPUSZCZAMY NASZYM WINOJACOM”⁵⁹. Z kolei na zewnątrz budynku, na osi prezbiterium znajduje się (opracowana w 1895 roku) płaskorzeźba *Chrystus uciszający burzę na jeziorze* autorstwa Marii Gersonówny, której towarzyszy inskrypcja: „ZBAW NAS OD ZŁEGO AMEN”. Mamy więc tu do czynienia z jednorodnym obiektem architektonicznym, w który – wedle zamysłu fundatora i właściciela – zostały wplecione wersety *Modlitwy Pańskiej*, niejako przeobrażające budynek w żywą modlitwę.

Przy ścianie budynku pełniącego niegdyś funkcję ochronki czy szpitala dla miejscowej ludności, usytuowanego nieopodal pałacu (obecnie ul. Ogińskiego 1), wzniesiono rodzaj architektonicznej kapliczki dekorowanej płaskorzeźbą *Modlitwa Jezusa w Ogrójcu*. Wykonał ją artysta Sławomir Celiński, wywodzący się z Krakowa, który był przez lata czynny w pobliskim Nieborowie⁶⁰. Umieszczona na niej inskrypcja: „BĄDŹ WOLA TWOJA JAKO W NIEBIE TAK I NA ZIEMI”, włączała przestrzeń tej miejscowości w kod nadawczy zapisanej idei (*Écrire l'idée*). Była ona częścią większej całości, obejmującej jeszcze kilka innych miejsc aktywności nadawcy, oddziałujących na znacznie większą liczbę odbiorców niż tylko mieszkańcy Guzowa.

W 1905 roku w Bartnikach k. Skierniewic (stacja kolejowa Radziwiłłów) Feliks i Emilia ufundowali kościół będący wotum za pięćdziesiąt lat pożycia małżeńskiego. Świątynię, wybudowaną w ciągu dwóch lat według planów krakowskiego architekta Teodora Talowskiego, konsekrowano w 1907 roku. Dwa lata później została ona – wraz z przylegającymi budynkami, lasem, ziemią orną i łąką we wsi Grabie – przekazana na

59 Informacji tej nie udało się potwierdzić *in situ* lub w przekazach archiwalnych. Inskrypcję z tym fragmentem *Modlitwy Pańskiej* umieszczono po ponad 120 latach od czasu budowy kaplicy pałacowej nad wejściem do nowo wzniesionej sumptem rodziny Sobańskich świątyni pw. błogosławionego Stefana kardynała Wyszyńskiego. Opis procesu fundacyjnego zawarty w mowie p. Michała Sobańskiego wygłoszonej 8 października 2023 roku podczas uroczystości konsekracji kościoła, *Konsekracja nowego kościoła w Guzowie – 8.10.2023*, <http://palacw Guzowie.pl/aktualnosci/konsekracja-nowego-kosciola-guzowie-8-10-2023/> [dostęp: 5.12.2023].

60 A. Melbechowska-Luty, *Celiński Sławomir*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, Wrocław 1971, s. 123.

własność Zgromadzeniu Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa (CR). Formalnie dokonało się to dopiero w 1920 roku przez ręce Michała Sobańskiego, syna fundatorów, który oficjalnie zaprosił do posługi duszpasterskiej w Radziwiłłowie księży ze zgromadzenia zmartwychwstańców, a kościół parafialny wraz z budynkami oraz 30 morgami pola i lasu przekazał w zarząd zakonowi⁶¹. Arcybiskup warszawski Aleksander kardynał Kakowski dekretem z 29 listopada 1922 roku erygował parafię przy kościele św. Antoniego Padewskiego pod tym samym wezwaniem, a w pierwszym dniu 1923 roku oddał ją pod wieczysty zarząd Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego. Pierwszym administratorem parafii został ks. Stanisław Grycz⁶².

Kolejną fundacją był Przytułek dla Paralityków pw. św. Rocha w Warszawie (obecnie ul. Nowowiejska 10a), zainicjowany w 1875 roku. W dniu 16 sierpnia 1876 roku położono kamień węgielny pod budynek wraz z przynależną mu kaplicą⁶³. Był on utrzymywany przez Feliksa Sobańskiego⁶⁴, a z czasem dalej rozbudowywany⁶⁵. Od 1919 roku przytułek był prowadzony oficjalnie przez siostry felicjanki jako Zakład Schronienia Paralityków pw. św. Rocha im. hrabiów Sobańskich⁶⁶. W tympanonie umieszczono płaskorzeźbę *Uzdrowienie paralityka*, natomiast na terenie zakładu wmurowano dużą płaskorzeźbę wykonaną w 1897 roku przez Marię Gerson Dąbrowską⁶⁷ (córkę malarza Wojciecha Gersona), przedstawiającą scenę *Chrystusa uciszającego burzę na jeziorze*, kompozycyjnie tożsamą z płaskorzeźbą z kaplicy przypałacowej w Guzowie⁶⁸. Wykonana w gipsie, prawdopodobnie stanowiła model dla płaskorzeźby guzowskiej, a następnie dekorowała przestrzeń warszawskiej instytucji. Obecnie działalność charytatywną w tym

61 ACRR, Laici nr 51111: List Michała Sobańskiego do Generała Zakonu, Warszawa, kwiecień 1921; ACRR, Provinciae Polonia. Documenti et Epistolae, 1909-1948, Nowicjat w Radziwiłłowie, nr 64675-64676.

62 M. Gorozankin, *100-lecie parafii św. Antoniego w Radziwiłłowie Mazowieckim*, „Gość Łowicki”, 2023, nr 2, 15 stycznia, <https://lowicz.gosc.pl/gal/pokaz/8017151.100-lecie-parafii-sw-Antoniego-w-Radziwillowie-Mazowieckim/51> [dostęp: 5.12.2023].

63 „Przegląd Lekarski”, 1876, nr 135, s. 39.

64 AGAD, sygn. 1/247/0/3/7617: Ob otkazach w polzu prijuta dla paralitkow imieni [Fieliksa] Sobanskago. (O darowiznach dla przytulku dla paralityków imienia Feliksa Sobańskiego).

65 „Ukończono budowę nowego trzypiętrowego skrzydła mieszkalnego w gmachu przytulku paralityków imienia Feliksa Sobańskiego przy ul. Nowowiejskiej. Budowę tę wykonano z drobnych ofiar i oszczędności zakładowych, a dzięki temu zakład pomieści o kilkunastu pensjonariuszy więcej” („Kurier Warszawski”, 1897, nr 191, s. 4).

66 M.P. Lenart, *Prowincja Krakowska Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny Zgromadzenia Sióstr Felicjanek*, t. 2: *Leksykon domów*, cz. 5: *Strzyżów-Zółkiew*, Kraków 2004, s. 157-161.

67 E. Szańkowska, *Gerson-Dąbrowska Maria Józefa*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 316.

68 Dzieło Gersonówny przetrwało zniszczenia wojenne. W okresie PRL zamierzano je usunąć, ale determinacja pana Jana Kamińskiego, kierownika prowadzonej w pobliżu budowy, ocaliła dzieło: Kamiński pociął płaskorzeźbę i przetransportował ją w kawałkach do Falenicy. Dzięki zaangażowaniu wielu osób w 2014 roku powróciła ona na ulicę Nowowiejską.

miejscu kontynuuje Zakład Specjalny dla Chronicznie Chorych (Hospicjum im. bł. Hanny Chrzanowskiej) w Warszawie, prowadzony nadal przez Zgromadzenie Sióstr od św. Feliksa z Kantalicjo. W niedużej odległości od tegoż zakładu funkcjonował Dom dla Kobiet Samotnych oraz Schronisko dla Sierot (ówcześnie ul. Nowowiejska 32), również uposażony przez Sobańskich.

W bezpośrednim sąsiedztwie omówionych wyżej budynków Sobańscy utrzymywali Sale Zajęć dla Chłopców, mieszczące się przy ówczesnej ul. Kaliksta (obecnie przy ul. Braci Jana i Jędrzeja Śniadeckich 17), z tzw. Salą Popisową, mieszczącą 300 osób, oraz z obszernym podwórzem, na którym rozmieszczono urządzenia do rozwoju fizycznego⁶⁹. Była to placówka wychowania zarówno religijnego, jak i fizycznego, czasowo współistniejąca lub współprowadzona przez zakon braci dolorystów, dla których Feliks Sobański dokonał donacji⁷⁰. W supraporcie wejścia z podwórza do jednego z kompleksu budynków⁷¹ umieszczono płaskorzeźbę przedstawiającą stojącego na skale Jezusa oraz zwróconego doń nagiego brodatego mężczyzny przyklękającego na prawe kolano. Dzieło jest niestety w złym stanie zachowania i można jedynie spekulować, czy elementy za plecami męskiej postaci to fragmenty skrzydeł, czy też inne fragmenty sceny. Można by było wówczas interpretować ikonografię przedstawienia jako jedną ze scen kuszenia Jezusa. Pod kompozycją umieszczono inskrypcję: „I NIE WÓDŹ NAS NA POKUSZENIE”. Zarówno scena, jak i cytat, odnoszą się do charytatywnej działalności prowadzonej w tym miejscu, a mającej ratować młode sieroty od niebezpieczeństw czyhających na nie w wielkim mieście.

Inne warszawskie dzieło miłosierdzia, które zostało rozpoczęte przez Feliksa Sobańskiego, to Zakład św. Stanisława Biskupa i Męczennika przy ul. Syreny 11, założony dla felicjanek w 1907 roku. Cztery lata później Michał Sobański wznosił tam nowy gmach mieszczący Ochronkę i Szkołę dla Dzieci Robotników⁷². Na elewacji budynku umieszczono rzeźby przedstawiające św. Feliksa, św. Teresę oraz św. Antoniego – patronów trojga dzieci Michała i Ludwiki: Feliksa, Teresy i Antoniego Sobańskich.

Kilka kilometrów dalej, w Warszawie przy reprezentacyjnych Alejach Ujazdowskich, na widocznej od ulicy ścianie lewej oficyny pałacu Sobańskich⁷³ została umieszczona tym

69 „Kurier Warszawski”, 1914, dodatek 355, 24 grudnia, s. 2.

70 Doloryści, zakon początkowo bezhabitowy założony przez Honorata Koźmińskiego pod nazwą Zgromadzenie Synów Matki Bożej Bolesnej, a po 1918 roku działający jako Towarzystwo Wychowawczo-Opiekuńcze „Przyszłość”.

71 Do 1916 roku nosiła nazwę Kaliksta. Działał tu zakład gimnastyczny Mariana Olszewskiego, następnie mieściła się działalność Zgromadzenia Synów Matki Bożej Bolesnej (doloryści) prowadzącego od 1918 roku Gimnazjum i Liceum w ramach działalności Towarzystwa Wychowawczo-Oświatowego „Przyszłość”.

72 Z.B. Szlęzak, *Prowincja Warszawska pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski Zgromadzenia Sióstr Felicjanek 1922-1972*, Warszawa 1988, s. 5-6, 18.

73 Pałac został zakupiony przez Emilię z Łubieńskich Sobańską i w 1876 roku przebudowany według projektu Leandra Marconiego.

razem kamienna płaskorzeźba z wizerunkiem Jezusa dokonującego cudu rozmnożenia chleba i napisem na obramieniu: „CHLEBA NASZEGO POWSZEDNIEGO”. Prawdopodobnie był on związany z charytatywną funkcją tego budynku.

Z kolei w Kijowie Sobańscy założyli „Nazaret” – ochronkę dla kilkuset polskich sierot, prowadzoną przez siostry wywodzące się z Rodziny Maryi, założoną przez arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, a funkcjonującą wówczas w ramach Zgromadzenia Franciszkanek Misjonek Maryi. Jest bardzo prawdopodobne, że wzorem była dla niego instytucja nosząca tę samą nazwę, a funkcjonująca na warszawskiej Pradze⁷⁴. W kijowskim kościele pw. św. Mikołaja Sobańscy ufundowali marmurowe rzeźby zamówione najprawdopodobniej we wcześniej wspomnianej pracowni Francesca Jeracego w Neapolu⁷⁵, a także uposażyli Jadłodajnię Dziecięcą, usytuowaną na parceli przy tymże kościele⁷⁶. Wraz synem z Michałem zostali powołani na honorowych członków kijowskiego Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności⁷⁷. Działalności Sobańskich na terenie Kijowa, a także Podola, pozostają na obecnym etapie badań rozpoznane jedynie punktowo.

Poza wymienionymi fundacjami, związanymi z kultem lub dziełami miłosierdzia, Sobańscy udzielali się w stowarzyszeniach kulturalnych, edukacyjnych, artystycznych i muzycznych w Warszawie, Kijowie, na Podolu, Paryżu i w Rzymie. Nie wszystkie inicjatywy rodziny są w pełni rozpoznane, do części z nich mamy jedynie ułamki informacji, co nie pozwala na pełne opracowanie artystycznych aspektów związanych z powstaniem obiektów. Niemniej na obecnym etapie badań analiza w sposób klarowny wskazuje na prężne i konsekwentne wcielanie w życie ideałów nowego/nowoczesnego chrześcijanina, głoszonych przez polskich zmartwychwstańców. Stałe posługiwanie się fragmentami *Modlitwy Pańskiej* w celu oznaczania fundowanych przez siebie budynków jest niezwykle świadomą manifestacją pobożności, prostoty i miłosierdzia. Mamy w tym wypadku do czynienia ze swoistym publicznym wyznaniem wiary Feliksa Sobańskiego.

„Każdy komunikat napisowy wpisuje się także w podstawowy, minimalny schemat aktu komunikacji, obejmujący trzy elementy: nadawcę, odbiorcę i komunikat”⁷⁸. W tym wypadku mamy do czynienia z określonym nadawcą, powodowanym wskazanymi wyżej ideami. Piotr Krakowski zauważył i przeanalizował sposób funkcjonowania elewacji budynku w XIX wieku, kiedy to:

74 W kalendarzu Józefa Ungra z 1914 roku napisano wprost, że Feliks Sobański wspomagał nazarety w Warszawie i Kijowie. *Józefa Ungra Kalendarz warszawski popularno-naukowy ilustrowany na rok 1914*, Warszawa 1914, s. VI.

75 Za informację o dwóch zachowanych rzeźbach dziękuję p. Marcinowi Brzezińskiemu.

76 „Kijów i Wieś”, 29 (1905), nr 43-45, 11/24 listopada, s. 13.

77 M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920*, Lublin 2009, s. 76.

78 A. Chudzik, *Inskrypcje w przestrzeni miejskiej. Studium pragmatolingwistyczne (na przykładzie napisów krakowskich z lat 2003-2005)*, Sanok 2010, s. 93.

rozwiązania fasad odwoływały się nie do wrażeń wzrokowych, lecz do wiedzy pojęciowej. Popularność sążnienia o cechach duchowych człowieka na podstawie jego wyglądu [...] sprzyjała temu, by i fasady były widziane jako zespoły znaków tworzących komunikaty o inwestorach i użytkownikach budowli⁷⁹.

Fasada była wizytówką właściciela lub użytkownika i odnosiła się wprost do niego lub do prowadzonej w danym budynku działalności. Stąd staranność wyboru konkretnego cytatu, motta, porzekadła, przysłowia, sentencji wezwania modlitewnego, była niemal tak samo ważna jak wybór stylu lub kostium architektoniczny, dobór materiałów budowlanych i detalu dekorującego. Poprzez takie zabiegi budynek stawał się – wedle definicji Krzysztofa Pomiana – semioforem dopełniającym przestrzeń i miejsce⁸⁰. W konsekwencji wprowadza w nią dyskurs, mogąc przez to nie tylko dopełniać, lecz także ją przekształcać.

Feliks Sobański, umieszczając komunikat w przestrzeni publicznej, zapewne zakładał, że będzie on mógł być dekodowany przez wielu odbiorców, niemniej trudno wskazać konkretnych adresatów. Trwała (przynajmniej w założeniach) inskrypcja na budowlu jest, a właściwie staje się, trwałym elementem przestrzeni, której powierzono zadanie przeniesienia wartości zawartych w inskrypcji i oddziaływania nimi na innych. Użycie fragmentów *Modlitwy Pańskiej*, tekstu podstawowego dla chrześcijaństwa i znanego (w czasie nadawania komunikatu) powszechnie, jest ciekawym użyciem *pars pro toto*, kiedy to „część” pobudza myślenie o „całości”. Zabieg ten wprzęga widza-odbiorcę w dopowiedzenie całości modlitwy. Wedle części biblistów ten właśnie zabieg został użyty przez konającego na krzyżu Jezusa, zapisany przez ewangelistów jako wołanie: „Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?”. Wers ów, znany większości wierzących Żydów, byłby zatem czytelnym wskazaniem, by rozumieć Mękę w kontekście kolejnych wersów Psalmu 22⁸¹.

W przypadku inskrypcji zleczanych do wykonania przez Feliksa Sobańskiego znaczący jest także wybór alfabetu oraz języka przekazu, który powoduje, że mamy do czynienia z intencjonalnym wyróżnieniem i równocześnie wykluczeniem części odbiorców. W naszym wypadku odbiorcą uprzywilejowanym jest osoba polskojęzyczna (wykluczona zaś rosyjskojęzyczna), a w realiach nam współczesnych – mająca podstawowe związki z religią chrześcijańską. Z pewnością całość zakodowanego komunikatu, złożonego i rozległego geograficznie i chronologicznie, była możliwa do rozpoznania oraz rozumienia przez członków rodziny i najbliższych znajomych. Może być on więc interpretowany jako

79 P. Krakowski, *Fasada dziewiętnastowieczna. Ze studiów nad architekturą wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki”, 12 (1981), nr 16, s. 58.

80 K. Pomian, *O porównywaniu historii*, w: *Historia. Nauka wobec pamięci*, tłum. H. Abramowicz i in., Lublin 2006, s. 97.

81 P. Labuda, „Eloi, Eloi lema sabachtani” (Mk 15,34). *Modlitwa Jezusa Psalmem 22*, w: *Kogo szukasz? (J 20,15). Księga pamiątkowa dla księdza profesora Henryka Witczyka w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, M. Kowalczyk, Warszawa 2021, s. 369-382.

działanie wynikające z długiej tradycji szlacheckiej realizacji przedsięwzięć *sibi*, (Deo) *et posteritati*⁸². O ile wiemy, z fundacjami Sobańskich nie są związane żadne pisemne wypowiedzi programowe na temat tego samodzielnego konceptu. Guzowskie czy warszawskie napisy miały miejscowy krąg odbiorców, składający się z użytkowników poszczególnych budowli, ich sąsiadów czy po prostu przechodniów, którzy – odczytując kolejną inskrypcję – nie przypuszczali, że może ona korespondować z inną, umieszczoną w odmiennej lokalizacji. W opisywanym przypadku mamy do czynienia ze swoistą publiczną konfesją, transferem idei poprzez architekturę i popierane działa miłosierdzia, także z apostołskim wzywaniem do stałego wzrastania chrześcijańskiego, skierowanym zarówno do osób żyjących w czasie powstawania instytucji, budynków i towarzyszących im inskrypcji oraz dekoracji plastycznej, jak i dla następnych pokoleń. Wydaje się, że koncept opatrywania budowli wezwaniami z *Modlitwy Pańskiej*, zastosowany przez Feliksa (i Emilię?) Sobańskich, nie ma odpowiednika na ziemiach polskich i jest wynikiem przemyślanej postawy chrześcijanina według nauk ojców zmartwychwstańców.

Feliks Sobański zmarł 29 listopada 1913 roku w Paryżu⁸³. W przygotowanym przez rodzinę druku ulotnym, obwieszczającym śmierć, zawarto wymowne zdanie: „Modlitwa Pańska była zawsze na ustach Jego. Była życiem jego duszy i duszą jego życia”⁸⁴. Ówczesny komentator z warszawskiej gazety niejako uzupełniał: „Nie istniałyby zatargi i waśnie społeczne, gdyby moi spełniali obowiązki swe względem ubóstwa” oraz „umiał być włodarzem ewangelicznym swych dóbr”⁸⁵. Kilka miesięcy po śmierci ciało zmarłego zostało przewiezione do Obodówki. Podczas uroczystości pogrzebowych w imieniu oficjalistów przemawiał Ludwik Paczkowski, który podkreślił rolę Feliksa jako pracodawcy: „Tysiącom dawał u siebie pracę – chleb. Z tysiącami dzielił się chlebem powszednim”⁸⁶. Polskojęzyczna gazeta wychodząca w Kijowie przytoczyła napis na nagrobku Feliksa Sobańskiego, ułożony przez jego syna i spadkobiercę, który podsumowuje rolę *Modlitwy Pańskiej* w życiu zmarłego:

82 Taką postawę omówił m.in. A. Betlej, *Sibi, Deo, posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.

83 Druk ulotny – nekrolog Felixa hr. Sobańskiego, 1833-1913, <https://onebid.pl/pl/dokumenty-felix-hr-sobanski-1833-1913-ziemianin-dzialacz-spoeczny-i-charytatywny-filantrop-byly-marszalek-bracławski/1415762> [dostęp: 5.12.2023].

84 Pamiątka pogrzebu Feliksa Sobańskiego, druk ulotny w zbiorach Michała Sobańskiego.

85 NN, *Zgon dobroczyńcy* „Biesiada Literacka”, 1914, nr 1, 2 stycznia, s. 15-16.

86 J. Soplica, *Obchód Żałobny w Obodówce*, „Kłosy Ukraińskie”, 1 (1914), nr 7-8, s. 27-29.

„OJCZE NASZ”, wołał, ufnie i pokornie
Bo Zbawiciela słyszał w tem zachętę,
Kościoły stawiał i zdobył wytwornie,
Aby głosiły *Imię Twoje Święte*.

Dla siebie twardy, innym los ozłaca,
Przez „Sursum Corda” zмага ciężkie znoje,
Szpital ochronka, każda jego praca,
Nosila godło: *Przyjdź królestwo Twoje*.

Bunt – słabych cechą. O był silnej wiary
Poddanie woli – to stalowa zbroja,
Więc kiedy była godzina ofiary,
On opowiadał: *Bądź-że wola Twoja*.

I ciężką pracą, pracą w pocie czoła,
Chleba naszego powszedniego prosi,
A dary Boże miłośnie dokoła
Rozumnie dzieli i hojnie obnosi.

Przebacza winy, dobrem za złe płaci,
Modlitwą zмага wszelkie *pokuszenie*
A mądrą radą uczy młodszych braci,
Że w krzyżu tylko jest nas zbawienie.

W modlitwie Pańskiej miał takie ufanie,
Więc *Zbaw Go, Panie!*
Ci których kochał i wzbogacał pracą,
Niech przez *Ojcze Nasz* swój dług Jemu spłaca.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- AGAD, sygn. 1/196/0/-/2966: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma 9/21 września 1865 nr 6523, M.S.S.C.P. do Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej Prezydujący Wydziału Cywilnego do Kommissya Rządowa Sprawiedliwości do Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego w Sankt Petersburgu.
- AGAD, sygn. 1/196/0/-/2966: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej do Ministra Sekretarza Stanu z 15-27 kwietnia 1866, nr 9184.
- AGAD, sygn. 1/196/0/-/4689a: „O Przesiedleniu Feliksa Sobańskiego z Imperium do Królestwa Polskiego”, odpis pisma 6/18 maja 1865 nr 4980, nr 5422, Dyrektor Główny Prezydujący Wydziału Cywilnego do Kommissya Rządowa Sprawiedliwości do Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego w Sankt Petersburgu.
- AGAD, sygn. 1/227/0/3/4689a: Akta zabezpieczenia funduszków duchownych na dobrach Guzów. Zobowiązania dotyczą wielu kościołów m.in. kościoła na Nowym Mieście w Warszawie.
- AGAD, ARN (Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa), sygn. 1/355/0/2/53: Paczka korespondencji, List Michała Sobańskiego do Michała Piotra Radziwiłła, Obodówka, 9/22/ grudnia 1900.

Archiwum Państwowe w Warszawie

APW, sygn. 72/202/0/t. XI, s. 300.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

IS PAN, CCP (Corpus Campanarum Poloniae),teczka Żyrardów.

Archivum Apostolicum Vaticanum

AAV, sygn. Sec. Brev., Reg. 5771: Breve Leona XIII przyznające Feliksowi Sobańskiemu oraz jego synom Michałowi i Kazimierzowi tytuł hrabiego papieskiego, pp. 253r-257v.

Archivio Congregatio a Resurrectione a Roma

- ACRR, Laici nr 51109: List Feliksa Sobańskiego do o. Waleriana Przewłockiego, Kraków, 1889.01.24.
- ACRR, Laici nr 51110.1: List Feliksa Sobańskiego do nieokreślonego zmartwychwstańca, Warszawa, 1884.02.05.
- ACRR, Laici nr 51110.2: list Feliksa Sobańskiego do nieokreślonego zmartwychwstańca, [b.d., b.m.].
- ACRR, Laici, nr 51110.3: List Feliksa Sobańskiego do o. Pawła Smolikowskiego, Rzym, 1902.03.12.
- ACRR, Laici nr 51111: List Michała Sobańskiego do Generała Zakonu, Warszawa, kwiecień 1921.
- ACRR, Laici nr 51112: List Generała Zakonu do Michała Sobańskiego, Rzym, 1921.05.21.
- ACRR, Mulieres nr 56366: List Ludwika z Wodzickich Sobańskiej do niewskazanego zmartwychwstańca, Obodówka, 1891.09.16.

ACRR, Provinciae Polonia. Documenti et Epistolae, 1909-1948, Nowicjat w Radziwiłłowie, nr 64675-64676.

OPRACOWANIA

- Betlej A., *Sibi, Deo, posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.
- Białostocki J., *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Warszawa 1980.
- Brzeziński M., *Kaplica grobowa Łubieńskich i Sobańskich na cmentarzu w Wiskitkach*, przedm. M. Sobański, T. Łubieński, A. Dziuba, Warszawa-Guzów-Wiskitki 2020.
- Chudzik A., *Inskrypcje w przestrzeni miejskiej. Studium pragmalingwistyczne (na przykładzie napisów krakowskich z lat 2003-2005)*, Sanok 2010.
- Gorożankin M., *100-lecie parafii św. Antoniego w Radziwiłłowie Mazowieckim*, „Gość Łowicki”, 2023, nr 2, 15 stycznia.
- Górski K., *Genealogia religijności polskiej XX wieku*, „Znak”, 9 (1957), s. 266-283.
- Grabowski J., *Misja chrześcijan świeckich w myśli i działalności Bogdana Jańskiego – aktualność i wyzwanie na progu nowego tysiąclecia*, <http://biblioteka.xcr.pl/wp-content/uploads/2018/12/Grabowski-Mysl-chrzcijan-swieckich.pdf> [dostęp: 5.12.2023].
- Gulczyński W., *Świecy w Kościele i świecie – wizja apostołstwa świeckich według Bogdana Jańskiego*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne Zmartwychwstańców”, 6 (2000), nr 6, s. 93-106.
- Hochleitner J., *Twórcze inspiracje artystyczne Bohdana Jańskiego. Przyczynnik o potrzebie rozumienia sakralnego wymiaru sztuki*, <http://biblioteka.xcr.pl/wp-content/uploads/2018/12/Hochleitner-Tworcze-inspiracje.pdf> [dostęp: 5.12.2023].
- Ingarden R., *Spór o istnienie świata*, Warszawa 1987.
- Józefa Ungra *Kalendarz warszawski popularno-naukowy ilustrowany na rok 1914*, Warszawa 1914.
- Kalinka W., *Z Syberii. Z papierów Róży Sobańskiej*, „Przegląd Polski. Pismo poświęcone polityce i literaturze”, 15 (1881), t. 2, s. 3-59, 213-273; t. 3, s. 406-455.
- „Kijów i Wieś”, 29 (1905), nr 43-45, 11/24 listopada.
- Konarski S., *Sobański Feliks Hilary Michał Ludwik (1833-1913)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999, s. 422-423.
- Konarski S., *Sobański Kazimierz Maria Franciszek (1859-1909)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999, s. 427-428.
- Korzeniowski M., *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920*, Lublin 2009.
- Kosińska M., *Bogdan Jański – przyjaciel i duchowy przewodnik artystów*, referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej przez Wydział Zamiejscowy w Elblągu Szkoły Wyższej im. Bogdana Jańskiego w dniu 7 grudnia 2004 roku i następnie obroniona praca doktorska poświęcona temu zagadnieniu.
- Kowalczyk S., *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992.
- Krajobraz i doświadczenie*, red. B. Frydryczak, M. Salwa, Warszawa 2020.
- Krakowski P., *Fasada dziewiętnastowieczna. Ze studiów nad architekturą wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki”, 12 (1981), nr 16, s. 55-96.
- „Kurier Warszawski”, 1897, nr 191, s. 4.
- „Kurier Warszawski”, 1914, dodatek 355, 24 grudnia, s. 2.

- Labuda P., „*Eloi, Eloi lema sabachtani*” (Mk 15,34). Modlitwa Jezusa Psalmem 22, w: *Kogo szukasz? (J 20,15). Księga pamiątkowa dla księdza profesora Henryka Witczyka w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, M. Kowalski, Warszawa 2021, s. 369-382.
- Lechicki C., *Polskie czasopiśmiennictwo katolickie w latach 1833-1914*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 20 (1983), nr 1, s. 19-42.
- Lenart M.P. *Prowincja Krakowska Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny Zgromadzenia Sióstr Felicjanek*, t. 2: *Leksykon domów*, cz. 5: *Strzyżów-Żółkiew*, Kraków 2004.
- Lynch K., *Obraz miasta*, tłum. T. Jeleński, Kraków 2011.
- Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobańskiej *wspominki nikłe*, red. B. Riss, Grodzisk Mazowiecki 2002.
- Maritain J., *Podmiotowość człowieka*, tłum. J. Fenrychowa, Kraków 1988.
- Matuszewski K., *O architekturze u obcych i u nas. Uwagi ze stanowiska estetycznego*, „Biblioteka Warszawska”, 3 (1881), s. 382-405.
- Melbechowska-Luty A., *Celiński Sławomir*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, Wrocław 1971, s. 123.
- Micewski B., *Zagadnienie laikatu u Bogdana Jańskiego*, „Resurrectiana”, nr 2, Poznań 1972, mps, Biblioteka Główna Polskiej Prowincji Zmartwychwstańców w Krakowie.
- Misztal W., *Znaczenie zjednoczenia z Chrystusem według o. Piotra Semenienki*, w: *Sługa Boży o. Piotr Semenienko CR i zmartwychwstańcza szkoła duchowości*, red. W. Misztal, W. Mleczek, Kraków 2011 (Duchowość Klasztorów Polskich. Przekaz i Komunikacja, t. 3), s. 49-63.
- Mleczek W., *Nauka i świętość. Formacja kapłańska w myśli i działalności zmartwychwstańców*, Kraków 2014.
- Mounier E., *Personalizm. Przystępne wprowadzenie w świat osoby*, w: E. Mounier, *Wprowadzenie do egzystencjalizmów oraz wybór innych prac*, wybór i oprac. J. Zabłocki, tłum. E. Krasnowolska, Kraków 1964.
- Mukařovský J., *Estetyczna funkcja, norma i wartość jako fakty społeczne*, w: J. Mukařovský, *Wśród znaków i struktur. Wybór szkiców*, wybór, red., wstęp J. Sławiński, tłum. J. Baluch i in., Warszawa 1970, s. 43-135.
- Nestorow D., Nestorow R., *Pomiędzy Mentorellą a Paryżem. Artystyczna wizja krakowskiego kościoła zmartwychwstańców ojca Leona Zbyszewskiego (1832-1907)*, „Facta Simonidis”, 16 (2023), nr 3, s. 117-144.
- Nitka M., *Program ikonograficzny i ideowy kościoła Zmartwychwstania Pańskiego*, „Facta Simonidis”, 16 (2023), nr 3, s. 145-173.
- NN, *Z karty zasłużonych. Feliks hr. Sobański*, „Kronika Rodzinna”, 1901, nr 20, s. 390-392.
- NN, *Zgon dobroczyńcy*, „Biesiada Literacka”, 1914, nr 1, 2 stycznia, s. 15-16.
- Nowicki J., *Gotyk polski? Architektura jako narzędzie budowania granic rzeczywistych i wyobrażonych w II połowie XIX wieku*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 58 (2019), nr 1, s. 341-359.
- Nowicki J., *Paradoxy „wiejskich katedr”. Neogotycka architektura sakralna na prowincji Królestwa Polskiego w latach 1886-1915*, rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Pieńkosa, Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce, Uniwersytet Warszawski, 2023, rkps.
- Ojciec nasz (ciąg nauk O. Piotra Semenienki)*, „Przegląd Poznański”, 32 (1861), s. 1-21; 33 (1862), s. 133-163.
- Okrasa W., *Największy skarb Wiskitek. Na tropach tajemnic kościoła parafialnego w Wiskitkach*, Warszawa 2023.

- Paszkievicz P., *Rusyfikacyjna polityka caratu i jej odzwierciedlenie w architekturze i urbanistyce miasta*, w: P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*, Warszawa 1991, s. 14-39.
- Pomian K., *O porównywaniu historii*, w: *Historia. Nauka wobec pamięci*, tłum. H. Abramowicz i in., Lublin 2006, s. 97-114.
- „Przegląd Lekarski”, 1876, nr 135, s. 39.
- „Rocznik Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych”, Warszawa 1872-1920.
- Salwa M., *Krajobraz. Fenomen estetyczny*, Warszawa 2021.
- Semenenko P., *Ojciec nasz*, Kraków 1896.
- Słomski W., *Duch personalizmu*, Warszawa 2008.
- Smolka B., *Narodziny i rozwój personalizmu*, Opole 2002.
- Sobańska R., *Pamiętnik rodziny Łubieńskich ofiarowany rodzeństwu przez Różę z Łubieńskich Sobańską*, Warszawa 1851.
- Soplica J., *Obchód żałobny w Obodówce*, „Kłosa Ukrainie”, 1 (1914), nr 7-8, s. 27-29.
- Szańkowska E., *Gerson-Dąbrowska Maria Józefa*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 316.
- Szlezak Z.B., *Prowincja Warszawska pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski Zgromadzenia Sióstr Felicjanek 1922-1972*, Warszawa 1988.
- Szota W.A., *Serce Muranowa. Odzyskane dzieje kościoła św. Augustyna na Nowolipkach. 1622-2022. 400 lat Nowolipia i Nowolipiek*, Warszawa 2022.
- Śliwowska W., *Pierwsze organizacje pomocy dla więźniów i zesłańców syberyjskich w zaborze rosyjskim (ośrodek wołyńsko-podolski pod patronatem Ksawery Grocholskiej i Róży Sobańskiej)*, „Przegląd Historyczny”, 78 (1987), nr 3, s. 411-449.
- Śliwowska W., *Sobański Ludwik (1791-1837)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999, s. 411-414.
- Urbański S., *Formacja życia duchowego w ujęciu głównych przedstawicieli szkoły zmartwychwstańskiej*, Warszawa 1988.
- Waleńdzik P., *Wpływ idei Ruchu liturgicznego na sposób pojmowania liturgii przez kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie”, 3 (2009), s. 245-268.
- Wojtkiewicz K., *Personalizm św. Tomasza z Akwinu w „Traktacie o człowieku”*, Olsztyn 1999.
- Zięba A.A., *Sobański Izidor b. Junosza (1791-1847)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999, s. 424-426.
- Барановский Гавриил В., *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*, т. 4, С. Петербург 1904.

Il. 1. Guzów, fasada kaplicy pw. św. Feliksa de Valois.
Fot. P. Jamski, 2020 rok.

Il. 2. Radziwiłłów, fasada kościoła pw. św. Antoniego z Padwy.
Fot. P. Jamski, 2022 rok.

Il. 3. Guzów, tabernakulum kaplicy pw. św. Feliksa de Valois.

Fot. P. Jamski, 2020 rok.

Il. 4. Guzów, absyda kaplicy pw. św. Feliksa de Valois.

Fot. P. Jamski, 2020 rok.

Il. 5. Warszawa, Aleje Ujazdowskie 12, Pałac Sobańskich, herb Junosza w ogrodzeniu posesji.
Fot. P. Jamski, 2022 rok.